

FIGYELŐ

Dezsényi Béla emlékezete. Egy évtizede, hogy eltávozott közülünk Dezsényi Béla, folyóiratunk egykori szerkesztője, a hazai sajtókutatás kiemelkedő személyisége. Emlékét nem csak egykori munkatársainak számban megfogyatkozott sorai, hanem volt tanítványainak népes serege is őrzi, hiszen csaknem negyed századon keresztül, magas színvonalú és érdekes előadásai által, sok száz könyvtáros szakos hallgatót és újságíró-t vezetett be az egyetemes és a magyar sajtótörténet egyes korszakaiba. Előadásait csakúgy mint a sajtóval kapcsolatos valamennyi tudományos és könyvtári tevékenységét] valami határtalan lelkesedés és érzelmi fűtöttség járta át: az általa vezetett gyűjtemény munkatársai is ebből éltek, nem igen volt akkor köztük olyan, aki elidegenedni tudott volna a munkájától. Dezsényi Béla 1943-ban rábízott, világ viszonylatban is ritkaság számba menő hírlap- és folyóiratgyűjteménynek, az Országos Széchényi Könyvtár Hírlaptárának szakszerű vezetése mellett, a magyar hírlap- és folyóiratirodalom bibliográfiai és történeti feltárásának, s a sajtótudománnyal való foglalkozásnak szentelte életét. Méltó utóda lett a páratlan gyűjteményt éppen egy évszázaddal ezelőtt megalapító Szinnyei Józsefnek és az őt követő tudós könyvtárosoknak. A halála óta eltelt évtized már lehetővé teszi, hogy munkásságának eredményeit elfogultság nélkül is magasra értékeljük, hiszen nálunk szinte egymaga tartott lépést a világszerte kibontakozott és új utakat kereső sajtótudománnyal. Jelentős bibliográfiai és sajtótörténeti eredményei és munkássága mellett — melyek nélkül nem jöhetett volna létre a közben napvilágot látott sajtótörténeti szintézis első kötete sem — érdemes emlékezni erre a nemzetközi kutatási eredmények iránt mindig érdeklődő, azokat kritikusan figyelő és a magyar tudományos közvéleménnyel megismertetni szándékozó tevékenységére is. Számos jelentős művet ismertetett a *Magyar Könyvszemle* évfolyamaiban és kiváló tájékozottsága újabb impulzust adott számára a hazai kutatások megindításához. Nagy kár, hogy az ezekkel kapcsolatos nagyszabású tudományos tervei csak töredékesen valósulhattak meg: alkotó évtizedei nem voltak a legalkalmasabbak ezek hivatalos megértésére és támogatására. Míg külföldön az utóbbi évtizedek során a sajtóval kapcsolatos tudományos kutatás intézményesített keretek között, egyre általánosabbá vált, nálunk ugyanebben az időszakban még az a szerény kis könyvtári műhely is megszűnt, amely körülötte, az Országos Széchényi Könyvtár Hírlaptárában kialakult. És míg például északi és déli szomszédainknál egyaránt a legmagasabb kormányzati szervek támogatásával készítették el a nemzeti sajtóbibliográfiát, nálunk a megkezdett munkálatokat is abba kellett hagynia Dezsényi Bélának. Pedig e valóban interdiszciplináris alap kutatásnak, e valamennyi történeti tudományág számára oly alapvető munkák létrejöttének legfontosabb feltételei: a gazdag, jól rendezett gyűjtemény és a felkészült, európai látókörű irányító személye adva volt.

Dezsényi Béla számára, miután megszűnt a Hírlaptárral való közvetlen kapcsolata, egyetlen szívügye maradt: a *Magyar Könyvszemle* szerkesztése; a halál is e munkássága közepette, váratlanul ragadta el. Amikor a folyóirat általa oly magas színvonalon és oly sok gondnal szerkesztett évfolyamait lapozzuk, fokozott tisztelettel idézzük fel emlékét.

KÓKAY GYÖRGY

Szentmihályi János (1908–1981). 1981. december 18-án rövid betegség után elhunyt dr. Szentmihályi János, az irodalomtudományok kandidátusa, ny. egyetemi docens, a magyar könyvtár- és tájékoztatástudomány kiemelkedő, külföldön is ismert egyénisége. Ahhoz a két háború között felnövő nemzedékhez tartozott, melynek tagjai hazai vagy külföldi iskolákból kikerülve gazdag nyelvismeret birtokában európai műveltségre tettek szert, s a széles látókör, az egyetemes emberi kultúra értékeinek ismerete alkalmassá tette őket, hogy majdan a szellemi élet legkülönbözőbb területeire kerülvén ott maradandót alkothassanak.

Szentmihályi János 1949-ben jegyezte el magát a könyvtári munkával. Fő tevékenységi területe a tájékoztatás, a bibliográfia volt, e diszciplínának 1953-tól haláláig egyetemi oktatója, elismert kutatója, szaktekintélye. A bibliográfia történeti és elméleti kérdései, a bibliográfiai munka értékelésének problémái mellett legjelentősebbek a hungarika-kutatásban elért eredményei. Vizsgálódásainak eredményeit számos alapozó tanulmány után az 1973-ban készült és megvédett *A magyar és magyar vonatkozású irodalom regisztrálásának, a nemzeti bibliográfia kialakulásának indítékai* c. kandidátusi dolgozatában foglalta össze. A *Hungarica Irodalmi Szemle* c. kurrens bibliográfiának indulásától, 1971-től szerkesztője volt. Fontos feladatának tekintette a hazai tudományos tájékoztatás színvonalának és eredményességének emelését is. E célt kívánta segíteni Vértesy Miklóssal közösen készített másodfokú bibliográfiájával (*Útmutató a tudományos munka magyar és nemzetközi irodalmához*. Bp. Gondolat, 1963.), mely könyvészeti irodalmunk maradandó, alapvető kézikönyve.

Sokirányú elméleti kutató munkája mellett jelentős közéleti tevékenységet folytatott. Részt vett többek között a Nemzetközi Dokumentációs Szövetség, a Magyar Tudományos Akadémia és a Művelődési Minisztérium különböző munkabizottságainak munkájában. Nyugdíjas éveiben is ott volt minden jelentős szakmai összejövetelen, vitán. Előadásai, hozzászólásai, akárcsak írásai, enciklopédikus műveltségéről, tudományos igényességéről, korszerű, modern szemléletéről tanúskodnak. Sokrétű munkái sorában talán legfontosabbnak oktatói munkáját tartotta. Közel harminc éves tanári tevékenysége során könyvtáros nemzedékek sokaságát nevelte, emberi magatartásával, tudományos igényességével mutatva példát számukra. Halála pótólthatatlan űrt hagyott, de eszméi, tanításai írásaiban ránk maradtak, és tanítványaikban tovább élnek.

Sz. S.

Nemzetközi sajtótörténeti konferencia és a periodika-kutatások néhány időszerű kérdése. 1981. szept. 25–30. között a schwanbergi kastélyban (NSZK) nemzetközi sajtótörténeti konferenciát rendezett a lüneburgi székhelyű Studienkreis für Kulturbeziehungen in Mittel- und Osteuropa, emilyen címmel: *Periodika mint a kulturális kapcsolatok kutatásának forrása*. Ez a konferencia része volt a kapcsolatkutatói tervnek, amely már korábbi értekezletek tárgyaúl tűzte ki az útleírások, a levelezés, a tudós társaságok és nem utolsósorban a könyvkiadás szerepének hasonló szempontú elemzését.¹

A szervezők eredeti terve nem valósult meg egészen. Ugyanis az eredetileg információcserét, a kulturális kapcsolatokat a középpontba helyezni szándékozó sugallatra az előadók csak egy része hallgatott: a többség egy-egy periodikát ismertetett. Pontosabban

¹ *Die Aufklärung in Ost- und Südosteuropa*. Aufsätze, Vorträge, Dokumentationen. Red.: Heinz ISCHREYT. Köln—Wien 1972.; *Der Bauer Mittel- und Osteuropas im sozio-ökonomischen Wandel des XVIII. und XIX. Jahrhunderts*. Red.: Heinz ISCHREYT. Köln—Wien 1973.; *Wissenschaftspolitik in Mittel- und Osteuropa*. *Wissenschaftliche Gesellschaften, Akademien und Hochschulen im XVIII. und beginnenden XIX. Jahrhunderts*. Red.: Heinz ISCHREYT. Berlin 1976.; *Buch- und Verlagswesen im XVIII. und XIX. Jahrhundert*. Red.: Heinz ISCHREYT. Berlin 1977.

szólva: deskriptív módszerrel éltek, s a folyóiratban, hírlapban rejtőző, nem csupán szűkebb értelemben vett nemzeti jellegű információkat mellékesen említették.

A *Bevezetésül* címmel jelzett blokk arra lett volna hivatva, hogy megadja az elméleti alapvetést. Ehelyett épp azokba a problémákba ütköztünk, melyekbe a magyar sajtótörténet I. kötetének recenziói:² ti. a történész a maga szemszögéből világított meg egy bizonyos típus lapalapítási és szerkesztési törekvést (így E. A. Dudzinszkaja az orosz szlavofil lapokat), az irodalomtörténész egy folyóiratot az esztétikai-kritikai vélekedések fórumaként tárgyalt (W. Neuber a lipcei *Grenzboten*),³ a román A. Dușu a divatos image-kutatáshoz szolgáltatott adalékokat. (Előadásában a román népi[es] kalendáriumoknak és folyóiratoknak a németekről és az osztrákokról kialakított képét vizsgálta.) S bár a második blokkban periodikatípusokról, a harmadikban a periodika funkcióiról és informatív módszereiről lett volna szó: a blokkok ezúttal sem váltak szét. Ettől függetlenül a témák változatosak voltak: hallhattunk XVII. századi kézzel írt lengyel újságokról, újságlevelekről, orosz pedagógiai folyóiratokról, Hupel *Nordische und Neue Nordische Miscellen* c. vállalkozásáról, egy szibériai orosz folyóiratról, az *Irtjéről*, az osztrák *Realzeitung*ról, a *Journal de St.-Petersbourg politique et litteraire* c. francia nyelvű lapról, amely még a XX. században is a cári kormány külföldre irányított félhivatalosa volt stb.

Már e vázlatos és messze nem teljes felsorolásból érezhető, hogy az előadások nem kapcsolódtak egymáshoz, nem egészítették ki egymást, hanem nagyon tanulságosan és az információszerzés céljából hasznosan „egymás mellé” beszéltek. Időben is nagy volt a távolság. Míg a XIX. század elején pl. bolgár nyelven csak bátortalan és viszonylag korán elhaló, nem túlságosan nagy példányszámú lapok jelentek meg, addig St. Salmonowicz arról szólt, hogy a XVIII. sz. második felében Lengyelországban mindazok a folyóirattípusok föllelhetők, amelyek a „nyugati” felvilágosodás során általában létrejöttek. De lényeges különbségek mutatkoztak a némethoni és az ausztriai periodikatermés elemzésekor is. Németországban több olyan jellegű folyóirat jelent meg (főleg az egyetemi városokban: Jénában, Göttingában), amilyen Ausztriában nem, s általában tapasztalható az időbeli eltolódás — Ausztria kárára. M. Welke előadásában szemléletesen demonstrálta, milyen szerepet játszottak a lapok pl. a politikainak is nevezhető nyilvánosság létrejöttében, Ausztriában ilyenről II. József trónra lépte előtt szó sem lehetett. Németországban már a XVIII. sz. elején is jelennek meg fontos lapok, ezek száma 1780 körül ugrik meg (1701-ben 58, 1738-ban 68, 1780-ban már 138, 1799-ben 203 a lapok száma).⁴ A nem-politizáló németek legendáját cáfolta egy közkézre adott metszet (*Die Wittheit zu Bremen*): egy fa alatt, padokon ülve gyűlnek össze a falusiak, kiknek egy pápaszemes, tekintélyt parancsoló férfi olvassa föl az újságot. Az előadás több metszettel dokumentálta a közös újságolvasási szokásokat (a szabadban, Lesegesellschaftban, polgári otthonban). A közvetlenül politizáló lapokat többnyire széles tömegeknek írták, példányszámuk jelentősnek mondható, míg — Welke szerint — a folyóiratok szűkebb körnek szóltak, példányszámuk is csekélyebb.

² SZIKLAY László—FÜLÖP Géza: *A magyar sajtó története I. 1705—1848.* = Magyar Könyvszemle 1980. 2: 187—199.

³ A *Grenzboten* jelentőségére már a magyar kutatás is fölfigyelt. Vö.: FENYŐ István: *A lipcei Grenzboten és a reformkori Magyarország.* = Két évtized. Bp., 1968. 203—256.; Uő: *Die Leipziger Grenzboten und Ungarn im Reformzeitalter.* = Acta Litteraria 1970, 313—347.

⁴ A konferencián sok kritikával illették Joachim KIRCHNER ma is igen használható és ma is alapvető műveit: *Die Grundlagen des deutschen Zeitschriftenwesens.* Leipzig 1928—31. 1—2. k.; *Das deutsche Zeitschriftenwesen, seine Geschichte und seine Probleme.* 2. neu bearb. u. erw. Auflage. Wiesbaden 1958—62. 1—2. k.; *Bibliographie der Zeitschriften des deutschen Sprachgebietes bis 1900.* Hg. von J. KIRCHNER. Stuttgart 1969. Ez a kötet 1830-cal zárja a bibliográfiát.

H. Reinalter a kései felvilágosodás osztrák sajtótermékeinek funkcióját elemezte. Megállapította, hogy Thomas Trattner volt az első nyomdász Ausztriában, aki üzletet látott a folyóiratkiadásban. Az osztrák folyóiratok viszonylagos virágzásának okát abban jelölte meg, hogy Klemm és Sonnenfels felismerte: a folyóiratok alkalmasak a gyakorlati életbőlelet közvetítésére, a hasznos ismeretekről szóló információközlésre. Ezért az erkölcsi hetilapok szociális ethoszt, erényelvet és a vallási meggyőződés ama változatát sugározták, mely az osztrák kései felvilágosodás jellemzője. Klemm *Die Weltje* az anyanyelvi kultúra harcosa, a francia hatás ellen küzd, egyben a némethoni kulturális vívmányok közvetítője. Ezzel párhuzamosan küzd a külvárosi népi színjáték, a Hanswurst ellen. *Der österreichische Patriotja* az ízlésfejlesztés érdekében tesz sokat. Sonnenfels *Der Mann ohne Vorurteilja* az elavult szemlélet, az elmaradottság ellen harcol, a mind szélesebb téren kibontakozó reformok szolgálatában áll.

E kifejezetten sajtótörténeti előadások hallgatásakor számos kérdés merült föl, részben a periodizáció, részben a lapfajták megállapítása körül, részben általánosabb, inkább a további kutatást sürgető javaslatok formájában. Ilyenek: a német nyelvterületen viszonylag sűrűn találkozunk a *Literaturzeitung* megjelöléssel. Ez azonban nem feltétlenül és talán nem elsősorban jelöl irodalmi lapot. A Literatur itt tágabb értelemben fogható föl. Részben recenziós-ismertető lapokról van szó, részben enciklopédikus jellegűekről, melyekben a Literatur összefogója, valamennyi, ezekben föllelhető diszciplínának. Egy másik előadással kapcsolatban (melyet M. Krbec tartott Dobrovskyról, mint a német szlavisztikai kutatások recenzenséről) vetődött föl a kérdés: a recenzió műfajként milyen irányban fejlődött a XVII—XIX. sz. folyamán? Tipizálható-e, azaz az egyes folyóiratokban miféle recenziótípusokkal találkozunk? Kívánatos volna — hangzott föl több ízben —, hogy tisztábban lássuk a szerkesztők társadalmi állását, pontosabban tudjuk, melyek voltak lehetőségeik (cenzúrakutatások!); s mind többször hangzott el igényként az olvasók és újságolvasói szokások behatóbb vizsgálatának szükségessége. S a kérdést megfordítva: a szerkesztők ideológiai-politikai álláspontja az adott körülmények közt mily mértékben hatott, mennyire alakította a XIX. sz. elején vagy a XVIII. században a közvéleményt, a közízlést? G. Mieth elsősorban Schiller *Die Horen* c. folyóiratával kapcsolatban vetette föl: a német kései felvilágosodás és klasszika folyóiratai a politikai-történeti nézetek alakulásaként és differenciálódásaként is tárgyalhatók, az irodalomtörténeti periodizációt a sajtótörténet felől is meg lehet közelíteni. Mieth ugyanis szembeszállt a főleg Korff által hangoztatott korszakolási elvvel, és a német irodalom változásait szorosabban kötötte a történelmi sorsfordulókhoz. A történeti-politikai folyóiratok — Mieth szerint — nem csupán a történeti-politikai ftéletek forrásai, hanem — esetleg nagyobb súllyal — a bennük lelhető irodalmi-publicisztikai anyag miatt jelentős politikai művek is. Az irodalomtudománynak is számításba kell venni ezt az anyagot; így az 1792—97. közötti időszakban nem elsősorban a Klassik kiformalódását kell látnunk, hanem a felvilágosodás meghosszabbodását és végét. A magunk részéről nem látunk ellentmondást a Mieth által egymást kizárónak jelzett tézisek között, ti. a poétikai szempont nem kersztezi a sajtótörténetit, jóllehet érintkezik vele. Szerintünk egy kritikátörténeti és egy sajtótörténeti aspektusról van itt szó.

A sajtótörténeti kutatásnak extrém esetét mutatta be a neves szlavista, W. Gesemann a bolgár sajtótörténet első korszakáról szólva. A bolgár sajtó megszületését számtalan kedvezőtlen körülmény határozta meg. Az első bolgár folyóiratot egy szmirnai görög nyomdász adta ki. A *Ljuboszlovje* c. folyóirat két évet élt, egy későbbi lap, a Carigradski vésztnik (munkatársai: Botev, Karavelov, Rakovszki stb.) immár 10 esztendő. Az első bolgár lapoknak a görög, valamint a törökországi francia újságok voltak mintái, s jellemzően nem bolgár területen jelentek meg. I. Bogorov pl. Lipcsében talált nyomdára, melynek cirill betű voltak. S ezzel kapcsolatban élénk vita kerekedett. Milyen funkciója

volt egy emigráns lapnak (németül: Exilpresse)? Eljutott-e a címzettekhez? S ha igen, milyen módon? Idekapcsolódott az említett előadás a *Grenzboten*ről, amelyet szintén Lipesében szerkesztettek, adtak ki. Szmirna is, Lipcse is igen erős kereskedelmi központ, nagy átmenő forgalommal, igen sok nyomdával (az 1840-es években Szmirnában kb. 20 nyomda működött). És nemcsak balkáni sajátosság: újságok keletkezhetnek külföldön, egyáltalában, diaszporában is. A magunk hozzáfűznivalója: Pest-Budán élénk szerb sajtó jelent meg. Az újságok terjesztésének, a szülőföldre eljuttatásnak viszonylag kevés akadály volt. K. Fotinov Ljuboszlovjeja, I. Bogorov vállalkozása a türelmes, felvilágosító munka jegyében készült, elvontabb-morális, bár feltétlenül nemzeti jellegű tartalommal. A *Grenzboten*nal más a helyzet: ugyanis azt közölte, amit a Habsburg-monarchiában nemigen közölhetett volna, a határok (Grenzen), melyeket feltétlenül át akart lépni: a Monarchia határai. Kinek szólt a lap? Mindenkinek, aki németül olvasott! Információkat közölt Németországgal, a Monarchia német olvasóival. Hiába tiltották ki Ausztria területéről, bejutott. S ezzel kapcsolatban magyar szempontból is felvetődött Lipcse szerepe az Exilpresse és általában a röpiratok, a politikai brosúrák nyomtatása, terjesztése terén. A felvilágosodás egyik német központja volt (Gottsched és lapjai), a Klassik és a Romantika elkerülte, aztán a 40-es években ismét központ lett. Ez utóbbi időszakról szólva, a konferencián kevéssé világosodott meg Wigandék tevékenysége, ill. a magyar folyóirat-és röpirattermes lipcsei honossága.

A lengyel sajtó fejlődése jóval megelőzte a magyart. A XVIII. sz. második felében, a felvilágosodott abszolutizmus éveiben mintegy 200 000 potenciális olvasó élt Lengyelországban, 1780. körül a *Gazeta Warszawska* 1000—1500 olvasóra számíthatott, egy történelmi szakfolyóirat ekkoriban 500—1000-re (1783-ban: 650 előfizető), egy kereskedelmi folyóirat 1000—1500 példányban jelent meg, bár a lapok viszonylag drágák voltak. A lengyel sajtónak voltak Nyugat-Európában ismert, nálunk viszont ismeretlen előzményei, az ún. kézzel írott újságok és a levélújságok. A H. Rietz által ismertetett kézzel írt, egy vagy néhány olvasónak címzett újságok a XV. századtól követhetők nyomom, de a XVIII. században sem szorította ki őket a nyomtatott sajtó. A levéltárakban mintegy 12 000 példány (döntően a XVIII. századból) ma is hozzáférhető. A hetente 2—3 alkalommal „megjelenő” lapok — a behatárolt olvasótáborból következően — szubjektívabban, de megbízhatóbban, mint a nyomtatott sajtó tudósításai. Írták ezeket Varsóban, Krakóban, Toruńban, Gdańskban, Lvóvban és más nagyobb városokban. A címzettek: mágnások, egyházi méltóságok, a felvilágosult nemesség és a városi patriciusok képviselői. Ugyanilyen körnek szóltak a J. Wojtowicz által bemutatott, szintén kéziratos levélújságok. Mindkét típusú korai periodika tartalmazott az udvari eseményeken, a politikán túl oly tudományos, kulturális híradásokat, melyek alapján a művelődési kapcsolatok kutatása során is figyelmet érdemelnek.

Az 1770-es évektől kezdve a lengyel morális folyóiratok az iskolákba is bevonulnak, s a bennük lelhető didaktikus elemek alkalmassá teszik oktatói segédeszközként használatra. A lapok olvasóinak száma nem azonos az előfizetőkével, rendszerint sokkalta több, hatásuk is szélesebben gyűrűzik. Az iskolai oktatásnál is jóval nagyobb mértékben járultak hozzá a lapok ismertté tételéhez az olvasótársaságok, melyek a XVIII. sz. folyamán már Angliától Oroszországig szélesen elterjedve szolgáltak az okoskodás fórumául. Az olvasókörök és a periodika szoros kapcsolatát jól dokumentálja az a tanulmánykötet, mely a Wolfenbüttelben 1978-ban rendezett konferencia anyagát adja közre.⁵

Külön elemzést érdemelnek a Habsburg-monarchia egyes országaiban megjelenő német folyóiratok, újságok. Ezek ugyanis nem tekinthetők a német kultúra és művelődés előretolt őrseinek. Szerepük ennél kevesebb is, több is. A *Měšťan* szemléletesen bizonyította

⁵ *Lesegesellschaften und bürgerliche Emanzipation*. Hg. von O. DANN. München 1981.

a csehül és németül párhuzamosan megjelenő folyóiratról (*Monatsschrift der Gesellschaft des vaterländischen Museums in Böhmen — Časopis Českého Museum*), hogy egyként szolgálta Dobrovský felvilágosodott és Palacký romantikus nemzedékének célkitűzéseit; de míg a német folyóirat csak 1827—31 közt létezett, cseh változata 166 évfolyamával a legrégebbi, ma is fennálló cseh folyóirat. A kultúraközvetítés volt mindkét lap célja, még-hozzá elsősorban a szláv kultúrák megismertetése a csehekkel, és a német változat esetében cseh kultúra közvetítése külföldre. Hatását bizonyítja, hogy Goethe is fölfigyelt rá, a lap példányai ma is föllelhetőek számos nagy nyugati könyvtárban.⁶ Mésztan előadásában szolt az *Ost und West* c. folyóiratról is, említve annak néhány magyar vonatkozását. A magunk részéről tesszük hozzá, hogy az *Ost und West* cikkei cirkuláltak a Monarchiában, a *Pesther Tageblatt* pl. előfizetési felhívását is közölte, a szintén pesti *Gemeinnützige Blätter* habozás nélkül vett át cikket, ahogy a zágrábi, ljubljanaí stb. német nyelvű sajtó is. S ezzel kapcsolatban a magyar-, a cseh- és a horvátországi német nyelvű lapok elemzésének kérdése is felvetődött, elhanyagolt területe ez a magyar sajtótörténeti kutatásnak is. Ebből a szempontból volt figyelemre méltó W. Dausch vállalkozása, amely az erdélyi szász sajtó fejlődését kísérelte nyomon, az erdélyi nemzetiségek szász sajtóbeli vetületét elemezve. Bemutatta, hogyan kapcsolódott bele ez a fajta újságírás a nemzetiségi harcokba, hogyan találtak egymásra liberálisok és konzervatívok, nem egyszer nemzetiségi hovatartozástól függetlenül.

A magyar előadások közül a *Magyar Hirmondót* elemző referátum — tartva magát a konferencia témájához — két problémakört elemzett: a lap által a külföldnek prezentálni kívánt magyarság-képet, ill. a külföldről a magyar olvasóknak közvetített image-t. A lap korabeli konkrét hatásai nyelvi okok miatt nem kelthetnek illúziókat; mint az 1780-as évek, nemzetközi kulturális kapcsolatokat is ápolni kívánó törekvés azonban, a művelődéstörténet kutatásának az első magyar nyelvű újság is forrása lehet. A másik magyar referátum Schedius *Zeitschrift von und für Ungern*jét mutatta be, mint olyan német nyelvű sajtóterméket, amely az 1790-es évek reformeszméit vitte tovább a ferenci abszolutizmus éveiben, és egyben a német—magyar kulturális kapcsolatok ápolója volt.⁷

A konferencia anyaga várhatóan 1983-ban könyvalakban is megjelenik.

FRIED ISTVÁN—POÓR JÁNOS

Hozzászólás a Mátyás-Graduale című kiadvány ismertetéséhez. A *Magyar Könyvszemle* 1981. 3. száma Csapodi Csaba ismertetését közli a *Mátyás-Graduale* címen ismert korvina miniatúradíszét színes reprodukciókban közreadó Magyar Helikon/Corvina-kiadványról, amely tanulmányommal és képmagyarázataimmal 1980-ban jelent meg. A recenzió előjáróban utal arra, hogy külföldön egymást követik a kódex-fakszimile kiadások, nálunk viszont „az egyetlen, amivel eddig dicekedhetünk, a kis méretű egri Hórák könyv.” Bármily költségesek is a színes reprodukciókat tartalmazó kiadványok, ennél azért mégis többet tett a magyar könyvkiadás a középkori magyar könyvkultúra kimagasló értékeinek széles körű megismertetése érdekében. Elég utalni talán a két kimagasló jelentőségű kódexünk, a *Képes Krónika* és a *Magyar Anjou Legendárium* szép hasonmásaira: mindkettőt a Magyar Helikon adta közre, immár több kiadásban.

A *Mátyás-Gradualé*ra térve, Csapodi Csaba általában elismerően szól a színes reprodukciók kvalitásáról, majd bepillantást nyújt a „legrejtélyesebb Mátyás-könyv”-nek nevezett kódex problémáiba. Tanulmányomra utalva részletesebben foglalkozik azzal a nézetemmel, mely szerint a *Gradualét* a tipológia szellemében szerkesztett képciklus

⁶ A lapot a *Tudományos Gyűjtemény* is ismertette: 1827. 10—12. sz.

⁷ Vö.: *Magyar Könyvszemle* 1981. 3. sz.

illusztrálja s miniatűrái értelmezéséhez nem nyújt elégséges magyarázatot csupán az introitus, hanem figyelembe kell venni az adott ünnep alap gondolatát, valamint a kódexben nem szereplő szentlecke és evangélium szövegét is. Helyesen mutat rá arra, hogy a szentlecke nem ószövetségi, hanem szinte kivétel nélkül újszövetségi idézet. Különös viszont az a megállapítása, hogy „az evangéliumok pedig nem általában újszövetségi, hanem pontosan csak evangéliumok.” Nemcsak azért, mert az általában szó nem szerepel a szövegemben, hanem mert az evangéliumok is bibliai idézetek, mégpedig az Új Testamentum első négy könyvéből. A kölcsönös tévedések korrigálása után viszont helyes az a nézetem, hogy a *Graduale* ciklusában jelentkező tipologikus képszerkesztés részben a képek szövegforrásaival — az adott ünnep eszmei mondanivalójával — magyarázható, mert az introitus többnyire ószövetségi, a szentlecke — néhány kivételtől eltekintve — újszövetségi, az evangélium pedig minden esetben újtestamentumi szöveg.

A recenzió szerint a képek értelmezéséhez nem szükséges a leckés és evangéliumok szövegeinek figyelembevétele. „Nehéz is lenne elképzelni, hogy az illuminátor minduntalan egy más jellegű szerkönyvben (missale, evangelarium) keresett volna ötleteket képeihez.” Varjú Elemér elsőként foglalkozott a miniatűrök értelmének megfejtésével és több képleírásában utalt arra, hogy „a kép semmi vonatkozásban sincs a zsoltár [vagyis az introitus] szavaival.” E megjegyzése a 136v levél képére (*Magyar Könyvszemle*, 1908. 5. l.), hasonló megállapításai a 95r, 103r, 153r levél miniatűrűire vonatkoznak. A 165v levél festményéről pedig a következőket írta: „Itt is igen különös és megmagyarázhatatlan képet találunk.”

Fenti problémák miatt kezdtem el én a régen introitusként végigénekelte zsoltár teljes szövegét, valamint a szentleckét és az evangéliumot együttesen tanulmányozni a nem hagyományos témájú képek jelentésének megfejtéséhez. Később pedig nagyrészt a szövegforrások alapján ismertem fel több *Graduale*-kép ikonográfiai előzményét, vagy analogiáját a Bible moralisée-ben, a Pierpont Morgan Library *Old Testament Miniatures* címen publikált Dávid-ciklusában, valamint a francia tradíciók szellemében Akkonban illuminált kódexekben (Vö. *A Mátyás-Graduale* i. m. 29—32. l.) A *Graduale* miniatűrűinak említett szövegforrásait azonban nem kell különböző szerkönyvekből felkutatni; egymás után közli a szövegeket a misekönyv az adott ünnep introitus-, szentleckeje- és evangéliumaként.

A 33v levél miniatűrűjével kapcsolatban megjegyzi a recenzió, hogy „Krisztus alakjának magyarázatához nem kell az evangélium jó-pásztor szövegéhez fordulni (amire a képen nincs is utalás), hanem az introitus, »verbo dei celi firmati sunt«-jának újszövetségi magyarázatára: Verbum Dei-Krisztus.” A Verbum Dei Krisztusra vonatkoztatva négy-szer fordul elő a bibliában, de ezt a szöveget a biblia-konkordancia ilyen értelemben nem említi (Vö. Hugo de Sancto Charo: *Sacrorum Bibliorum vulgatae editionis concordantiae*. Venetiis, 1754. 970. l.) Annál gyakoribb az Úr igéje, szava értelmezés (L. uo. 967—970. l.). Tény viszont, hogy a *Graduale*-ban két másik olyan képnél is Krisztus látható az Úr helyett, ahol sem a Verbum Dei kifejezés nem szerepel az introitusban, sem jó-pásztor ünnep nincs (58r és 188v levél). Az előbbire vonatkozóan olvasható tanulmányomban: „A *Graduale* ciklusa ugyanis sok esetben nem az introitusban idézett zsoltár eredeti jelentéstartalmát illusztrálja, hanem azt az ünnepi liturgia szellemében, vagy középkori értelmezés szerint tolmácsolja” (82. l.)

Utal arra a recenzió, hogy az említett szövegforrások segítségével is nagyon bizonytalanul magyarázható a *Graduale* 7 miniatűrűje. Köztudott, hogy számos kódex miniatűrűit nem sikerült eddig kivétel nélkül és egyértelműen megfejteni. Az ilyen esetekben a képmagyarázatok leírják, hogy mi látható a miniatűrűn s esetleg utalnak bizonyos értelmezési lehetőségekre. Ugyanezt tettem én a *Graduale* 136v és 153r képével kapcsolatban. A további öt miniatűrű (103r, 141v, 165v, 168r és 184r levél) jelentésének értelmezését

viszont nem tartom problematikusnak. Fontosabb ennél, hogy tanulmányom a vitatott 7 kép közül csak kettőt (103r, 136v) ír le Dávid-ábrázolásként. A kódex 8 másik miniatúrája (58r, 76v, 86r, 107r, 123v, 127v, 149r, 193v) viszont egyértelműen Dávid személyéhez kapcsolódik, további két festmény (95r és 99r) pedig az introitus és az ünnepi liturgia értelmében ugyancsak Dávid életének egy-egy eseményét illusztrálhatja. A *Gradualenak* tehát ezek a képei „illenek be” egy Dávid-ciklusba.

A kódex 99r levelét díszítő miniatúrával kapcsolatban igaza van a recenzióknak abban, hogy azon nincs ordító oroszlán, de ezt nem is állította senki. A kérdéses képpel illusztrált introitus a 24. zsolnárból való, amelyben Dávid a következőképpen könyörög az Úrhoz: „Lásd meg ellenségeimet, mert megsokasodtak és gyilkos gyűlöléssel gyűlölnék engem” (Zsoltár 24, 19). Ezekre és a hasonló szellemű zsolnársorokra utalva írtam, hogy „rokon értelmű az ünnepi szentlecke, mely óvatosságra és józanságra int, mert az ellenség, mint ordító oroszlán körüljár és keresi, hogy kit nyeljen el.” Ez a szentlecke egyébként nem Szent Pál leveléből vett idézet, mint a recenzióban olvasható, hanem Péter apostol 1. leveléből való (5, 6—11).

Az oroszlán-motívum ikonográfiáját gazdag irodalom tárgyalja. A *Lexikon der christlichen Ikonographie* (kiad. Engelbert Kirschbaum és Wolfgang Braunfels. I—VIII. Rom-Freiburg . . . 1968—1976. III. köt. 112. hasáb) csupán összefoglaló áttekintést ad e kérdésben, de utal arra, hogy az oroszlánnal való küzdelem a jó és rossz harcát jelképezheti; az oroszlánnal küzdő Sámson, illetve Dávid-ábrázolások pedig a két bibliai hős bátorságát és erejét szimbolizálják. Ugyanitt olvasható, hogy a „Raublust des L. wird z[um] Bild gewalttätiger Gegner (Pss. 7, 3; 10,9; Js 5, 29; Nah. 2, 12—14), des Teufels (Ps. 22, 22; 1 Petr. 5,8)”. Ez utóbbi újszövetségi értelmezés azon a felfogáson alapul, hogy a legfőbb ellenség a kísértő sátán.

A továbbiakban az ismertetés azzal a kérdéssel foglalkozik, hogy hol készülhetett a *Graduale*. Idézi, hogy nézetem szerint „feltehetően Angers közelében”, de figyelmen kívül hagyja mindazokat az érveket — az Angers tartományt és Lavalet birtokló hercegi—grófi-családok kódexeiben felismert analógiákat, ikonográfiai előzményeket — amelyek erre a megállapításra vezettek. Hasonlóképpen figyelmen kívül hagyja azokat az argumentumokat és szempontokat is, amelyeket a feltételezett budai eredet ellen Berkovits Ilona több munkája, majd Radocsay Dénes és tanulmányom is felsorol (Vö. *A Mátyás-Graduale* 20—22, 40—44. l.)

Különösen problematikus a recenzióknak az a megállapítása, mely szerint „kevésbé valószínű, hogy egy flamand ciklus éppen egy távoli francia udvarban keletkezett volna.” A szakirodalomban ugyanis többnyire „Franko-flamand kódexfestészet” című külön fejezet tárgyalja a francia területen, megbízáson dolgozó flamand miniatörök munkásságát. Néhány ilyen kiemelkedő művészre talán helyes itt is utalni. A brugge-i származású Jean de Bruges (másként Bondol vagy Boudolf) éppen úgy dolgozott a francia udvarban, mint a híres Boucicaut-Mester. Jan van Eyck Jó Fülöp burgundi herceg szolgálatában követte mecénását utazásaira, különböző tartózkodási helyeire. A burgundi hercegek, főleg Jó Fülöp kedvelt miniatóra volt Jean de Tavernier, Willem Vrelant, Loyset Liédet; a Brugge-ben elhunyt Philippe de Mazerolles kiváló miniatort pedig Merész Károly udvari festőjévé nevezte ki. Hogy Angers ura, Anjou René mily mértékben vonzódott a németalföldi művészet iránt, azt tanulmányom is hangsúlyozza (Vö. az alábbi összefoglaló művekkel: LUYKX, Théo: *La Belgique, histoire et culture*. Bruxelles, 1972. 77. l. és *Propyläen Kunstgeschichte*, 7. köt. Berlin, 1972. 44—46, 64. l. *A Mátyás-Graduale* i. m. 52. l.)

Végül arra hívja fel a recenzió a figyelmet, hogy tanulmányom nem mindig a legújabb irodalmat idézi. Igaza van Csapodi Csabának abban, hogy „valamilyen elnézés folytán kontaminálódott Denis teológiai kódex katalógusa a *Tabulae Codicum*mal” jegyzeteimben, néhány további észrevétele azonban nem ilyen egyértelműen elfogadható. A *Lexikon*

für *Theologie und Kirche* általam idézett 10 kötetes, második kiadásának (1930—1938), valamint a 14 kötetes, újabb kiadásnak (1957—1967) *Graduale* címszava ugyanis a mondanivalóm szempontjából nem tér el egymástól. A hiányolt újabb Filipec-irodalom néhány lapos cikk (*Gutenberg-Jahrbuch*, 1975. 338—340. l.), amely az adott kérdésben szintén nem hoz újat. Bunyitay Vince munkája viszont sokkal részletesebben ismerteti a *Graduale*-vel kapcsolatban fontos Filipec János nagyváradi püspök életútját és mecénási tevékenységét. A kiváló Schreiner-tanulmány az én munkám egy adatát is módosítja: e szerint ugyanis a *Graduale*s említő legkorábbi forrás a 17. század első feléből való. A kódex korábbi sorsáról azonban — nézetem szerint — „bizonyos”-at ma sem állíthatunk. Buda 1541. évi megszállása után még számos szemtanú említ könyveket a királyi palotában. (Fitz József—Zolnai Klára: *Bibliographia bibliothecae regis Mathiae Corvini*. Budapest, 1942. 35—37. l.) Althan gróf pedig 1618. április 8-án Bécsben kelt levelében a pápa segítségét kérte a budai könyvtár megszerzéséhez (Balogh Jolán: *A művészet Mátyás király udvarában. I—II*. Budapest, 1966. I. Adattár. 316. l.)

Végül szóvá teszi a recenzió, hogy ha a *Bibliotheca Corviniana* új kiadásait használtam volna, nem írnék „körülbelül 180 fönmaradt korvináról, hanem 194-ről.” Tanulmányom kérdéses mondatában arról van szó, hogy ma hány korvina emlékeztet a világ különböző gyűjteményeiben Mátyás könyvtárára. Ilyen értelemben pedig nem jöhet szóba a *Bibliotheca Corviniana* új kiadásainak 194. tétele, mert az itt leírt kódex a második világháború alatt Varsóban elpusztult. Hasonlóképpen az 55. és 133. tétel, mert ezekről éppen a *Bibliotheca Corviniana* leírása állítja, hogy nem tartoztak a királyi könyvtárba, Mátyás ajándékba adta őket. Hogy a Mátyás-korabeli királyi könyvtárból származó kötetek száma nem azonos a Mátyás és Beatrix személyéhez kapcsolódó (ajándékba adott, magánajátosságra használt, illetve a királyi könyvtárban, vagy a várkapornában őrzött) kötetek számával azt Csapodi Csabának a melki imakönyvre (Cod. 1845) vonatkozó megállapítása jelzi: „A melki *Psalterium* tehát sohase tartozott bele a Bibliotheca Corvina állományába. A Corvin-kódexek jegyzékében azonban éppen úgy helyet foglalhat, mint a többi budai eredetű hasonló természetű könyv, mert egykor Beatrix királynénak hiteles tulajdona volt” (*Magyar Könyvszemle*, 1960. 430. l.).

Köztudott, hogy nem volt s ma sincs egységes állásfoglalás abban a kérdésben, hogy hány kódex, ősnymtatvány tekinthető hiteles, kétségtelen korvinának. A Fitz József közreműködésével Zolnai Klára által összeállított, már idézett *Bibliographia bibliothecae regis Mathiae Corvini* „Viták kétes korvinákról” címmel hét lapon (118—124.) közli a vitacikkeket, pedig az egyes külföldi könyvtárak katalógusaiban már korábban kifejtett ellenvéleményeket nem is regisztrálja. Számos korvinának vélt kódex származásának kérdése azóta tisztázódott, de a feltevészerűen korvinaként tárgyalt kódexekkel kapcsolatban vitatható szempontok azért még vannak. Valószínű például, hogy a törökök nemcsak a királyi könyvtárból, hanem egyházi és magánkönyvtárakból is vittek magukkal reprezentatív köteteket. (Vö. *Bibliotheca Corviniana* 1976. és 1981. kiadás 177. sz.)

Hasonló megfontolások készíthették óvatosságra Otto Mazalt, amikor a *Gutenberg-Jahrbuch* 1964. évfolyamában a bécsi Österreichische Nationalbibliothek 29 latin és 11 görög korvináját említve ez utóbbiakat a következőképpen sorolta fel: Cod. Theol. gr. 1, 154 (?), 219 (?), 337 (?). Hist. gr. 1. (?), 8, 16. Phil. gr. 29 (?), Suppl. gr. 4., 30 (?), 51 (?); a jegyzetben pedig hozzáfűzte: „Von den griechischen Handschriften sind allerdings einige nicht mit Sicherheit der Bibliotheca Corvina zurechenbar.” (*Gutenberg-Jahrbuch*, 1964. 355. l.)

Az egyes kódexek korvina-voltára vonatkozó eltérő állásfoglalások természetesen nem csökkentik Mátyás könyvtárának hírét, nagyszerűségét, hiszen köztudott, hogy annak csak töredéke maradt fenn. Hasonlóképpen a *Bibliotheca Corviniana*-kiadások jelentőségét sem; ezek a kiállításukban a korvina könyvtár fényéhez, ragyogó szépségéhez méltó

kötetek ugyanis országhatáron belül és kívül a legszélesebb körökkel ismertetik meg Mátyás király legmaradandóbb alkotását.

Ezért is sajnálom, hogy nem fejezhetem be hozzászólásomat azzal: őszintén köszönöm Csapodi Csabának azokat az észrevételeit, amelyekkel — ha nem is munkám alapvető állításait, de — néhány pontatlanságát korrigálta. A *Mátyás-Graduale* kötetben publikált tanulmányomat azonban — a róla készült német és angol fordítás után — most harmadszor kellett összevetnem olyan szöveggel, amelyben mint homályos és olykor torzító tükrőben, munkám lényege szinte elsikkad. Nem az én feladatom eldönteni azt, hogy mennyiben felelnek meg az ilyen recenziók, fordítások az olvasók tájékoztatásának, valamint az új kutatási kísérletek és eredmények megismertetésének.

SOLTÉSZ ZOLTÁNNÉ